

3622

۱۰۰

۱

۲۱۰

لغسی

بسم الله الرحمن الرحيم

www.ketab.ir

WWW.Ketab.ir
بررسی کلمات اضداد

در مفردات قرآن کریم

محمد علی اسدش

رئیس گروه فعالیت‌های قرآن و عترت دانشگاه قم

سرشناسه : اسد تاش، محمدعلی، ۱۳۴۳ -
عنوان و نام پدیدآور: بررسی کلمات اضداد در مفردات قرآن کریم. / محمدعلی اسد تاش.
مشخصات نشر: قم: آیین احمد (ص)، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری ۱۲ ص.
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۸۸۲۶-۵۳۰-۸
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۹۷؛ همچنین به صورت زیر نویس.
موضوع: قرآن -- مترادفها و متضادها
موضوع: Qur'an -- Synonyms and antonyms
موضوع: قرآن -- واژه‌شناسی
موضوع: Qur'an -- *Lexicology
موضوع: قرآن -- مسائل لغوی
رده بندی کنگره: BP ۸۲/۶
رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۳
شماره کتابشناسی ملی: ۵۶۶۹۳۸۸

بررسی کلمات اضداد در مفردات قرآن کریم.

دکتر محمد علی اسد تاش (رئیس گروه فقه‌ای قرآن و معارف دانشگاه قم)

چاپ: سرمدی

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۸۲۶-۵۳۰-۸

ناشر: انتشارات آیین احمد (ص)

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۸

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

بهر حقوق محفوظ است.

آدرس ناشر و مرکز پخش: قم، شرک ایثار، کوچه ۱۵، پلاک ۱۵ واحد ۵ انتشارات آیین احمد (ص).

بمراه: ۰۹۱۲۲۵۲۰۲۹۳

پست الکترونیکی: Avynahmad@gmail.com

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار.....
۷	مفهوم‌شناسی.....
۷	تعریف لفظ، کلمه، لغت و واژه.....
۸	«حقیقت وضع».....
۹	اقسام وضع.....
۹	واضع لغت.....
۱۱	ظهور لغت.....
۱۲	دلالت الفاظ بر معانی.....
۱۴	اقسام لفظ در زبان عربی.....
۱۵	«اصداد لغوی».....
۱۶	آراء علماء در مورد اصداد لغوی.....
۱۹	نظر متأخرین.....
۲۰	منشأ پیدایش مشترک لفظی و اصداد لغوی.....
۲۳	تاریخچه نگارش کتاب‌های مرءط به اصداد.....
۲۶	روش تحقیق.....
۲۹	کلمات اصداد در قرآن کریم.....
۲۹	حرف الف.....
۲۹	«أزر».....
۳۱	«أفل».....
۳۱	بررسی واژه افل.....
۳۲	«آلا».....
۳۳	«بررسی واژه الآ».....
۳۳	«امین».....
۳۴	«بررسی واژه امین».....
۳۵	«أَمَّه».....
۳۶	«بررسی واژه امه».....
۳۷	«إن».....
۳۸	«بررسی واژه إن».....
۳۸	«أو».....
۳۹	«بررسی واژه أو».....

۳۹.....	حرف باء
۳۹.....	«بَرَح»
۴۰.....	بررسی کلمه «برح»
۴۱.....	«بطانة»
۴۲.....	بررسی کلمه «بطانة»
۴۳.....	«بعد»
۴۴.....	بررسی کلمه «بعد»
۴۵.....	«بعض»
۴۵.....	بررسی کلمه «بعض»
۴۷.....	«بکر»
۴۷.....	بررسی کلمه «بکر»
۴۸.....	«بِقَض»
۴۹.....	بررسی کلمه «بِقَض»
۵۰.....	«بین»
۵۰.....	بررسی کلمه «بین»
۵۱.....	«بیع»
۵۲.....	شواهدی از آیات قرآن
۵۲.....	بررسی کلمه «بیع»
۵۳.....	حرف «تاء»
۵۳.....	«تبع»
۵۴.....	بررسی کلمه «تبع»
۵۴.....	«ترب»
۵۵.....	بررسی کلمه «ترب»
۵۶.....	«توآب»
۵۷.....	بررسی کلمه «توآب»
۵۸.....	حرف جیم
۵۸.....	«جَبَر»
۵۹.....	بررسی کلمه «جبر، جَبَّار»
۶۱.....	«جَن»
۶۱.....	بررسی کلمه «جَن»
۶۳.....	حرف حاء
۶۳.....	حرس

۶۴	بررسی کلمه «حرس»
۶۴	«حسب»
۶۵	بررسی کلمه «حسب»
۶۶	«تحث»
۶۷	بررسی کلمه «تحث»
۶۸	حرف خاء
۶۸	«خبو»
۶۸	بررسی کلمه «خبا»
۷۰	«اختاء»
۷۰	بررسی کلمه «اختاء»
۷۲	«خاف»
۷۳	بررسی کلمه «خوف»
۷۴	«خِلت»
۷۵	بررسی کلمه «خال، خلت»
۷۶	(حرف دال)
۷۶	«دون»
۷۷	بررسی کلمه «دون»
۷۸	(حرف راء)
۷۸	«رَبَّيه»
۷۸	بررسی کلمه «رَبَّيه»
۷۹	«ارجاء»
۸۰	بررسی کلمه «ارجاء»
۸۲	«اردی»
۸۳	بررسی کلمه «اردی»
۸۴	«راحله»
۸۴	بررسی کلمه «رحل»
۸۵	«ارکوب»
۸۶	بررسی کلمه «ارکوب»
۸۷	«ارم»
۸۷	بررسی کلمه «ارم»
۸۸	«راغ»
۸۹	بررسی کلمه «راغ»

۸۹.....	«رَهوَه»
۸۹.....	بررسی کلمه «رَهوَه»
۹۰.....	«زَعَمَى»
۹۱.....	بررسی کلمه «زَعَمَى»
۹۲.....	«زَوْج»
۹۳.....	بررسی کلمه «زَوْج»
۹۴.....	«حرف سین»
۹۴.....	«ساجد»
۹۴.....	بررسی کلمه «ساجد»
۹۵.....	«مَسْجُور»
۹۶.....	بررسی کلمه «مَسْجُور»
۹۷.....	«أَسْر»
۹۸.....	بررسی کلمه «أَسْر»
۹۹.....	«سَارِب»
۱۰۰.....	بررسی کلمه «سَارِب»
۱۰۱.....	«سَامِد»
۱۰۱.....	بررسی کلمه «سَامِد»
۱۰۲.....	«سَوَى - سَوَاء»
۱۰۳.....	بررسی کلمه «سَوَاء»
۱۰۳.....	«حرف شین»
۱۰۳.....	«شَرَى»
۱۰۴.....	بررسی کلمه «شَرَى»
۱۰۵.....	«شَعْب»
۱۰۵.....	بررسی کلمه «شَعْب»
۱۰۷.....	«اَشْكِی»
۱۰۷.....	بررسی کلمه «اَشْكِی»
۱۰۸.....	«حرف صاد»
۱۰۸.....	«تَصَدَّق»
۱۰۹.....	بررسی کلمه «تَصَدَّق»
۱۱۱.....	بررسی کلمه «صَارَخ»
۱۱۲.....	«صَرِیم»
۱۱۲.....	بررسی کلمه «صَرِیم»

۱۱۳.....	«صار»
۱۱۳.....	بررسی کلمه «صار»
۱۱۴.....	«اصفر»
۱۱۵.....	بررسی کلمه «اصفر»
۱۱۶.....	«حرف ضاد»
۱۱۶.....	«ضاد»
۱۱۶.....	بررسی کلمه «ضاد»
۱۱۷.....	«ضعف»
۱۱۸.....	بررسی کلمه «ضعف»
۱۲۰.....	«صاع»
۱۲۰.....	بررسی کلمه «صاع»
۱۲۲.....	«حرف طاء»
۱۲۲.....	«اطلب»
۱۲۲.....	بررسی کلمه «اطلب»
۱۲۳.....	«طلع»
۱۲۴.....	بررسی کلمه «طلع»
۱۲۴.....	حرف ظاء
۱۲۴.....	«ظن»
۱۲۵.....	بررسی کلمه «ظن»
۱۲۷.....	«ظهري»
۱۲۸.....	بررسی کلمه «ظهري»
۱۲۹.....	حرف عين
۱۲۹.....	«عجباء»
۱۳۰.....	بررسی کلمه «عجب»
۱۳۱.....	«عزَر»
۱۳۲.....	بررسی کلمه «عزَر»
۱۳۲.....	«عسعس»
۱۳۳.....	بررسی کلمه «عسعس»
۱۳۴.....	«عاصم»
۱۳۵.....	بررسی کلمه «عاصم»
۱۳۶.....	حرف غين
۱۳۶.....	«غابِر»

۱۳۶	بررسی کلمه «غابر»
۱۳۸	«غریم»
۱۳۸	بررسی کلمه «غریم»
۱۳۹	حرف فاء
۱۳۹	«أَفْرَحَ»
۱۴۰	بررسی کلمه «افرح»
۱۴۱	«أَفْرَطَ»
۱۴۱	بررسی کلمه افرط
۱۴۲	«أَفْرَغَ»
۱۴۲	بررسی کلمه افرغ
۱۴۳	«أَفْرَى»
۱۴۴	بررسی کلمه «افری»
۱۴۵	«أَفْرَجَ»
۱۴۶	بررسی کلمه فزع
۱۴۷	«تَفَعَّلَ»
۱۴۸	بررسی کلمه «تفعَّل»
۱۴۹	«فَازَ»
۱۵۰	بررسی کلمه «فاز»
۱۵۰	«فَوْقَ»
۱۵۱	بررسی کلمه «فوق»
۱۵۲	حرف قاف
۱۵۲	«قَرَأَ»
۱۵۳	بررسی کلمه «قرء»
۱۵۴	«قَسَطَ»
۱۵۵	بررسی کلمه «قسط»
۱۵۶	«قَانَعَ»
۱۵۷	بررسی کلمه «قانع»
۱۵۸	بررسی کلمه «مُقَوِّ»
۱۶۰	حرف کاف
۱۶۰	«كَأَسَ»
۱۶۱	بررسی کلمه «کأس»
۱۶۲	«كَلَّ»

۱۶۳	بررسی کلمه «کل»
۱۶۴	«کان»
۱۶۴	بررسی کلمه «کان»
۱۶۵	حرف لام
۱۶۵	«لا»
۱۶۶	بررسی کلمه «لا»
۱۶۶	«لحن»
۱۶۷	بررسی کلمه «لحن»
۱۶۸	حرف میم
۱۶۸	«ما»
۱۶۹	بررسی کلمه «ما»
۱۷۱	«مین»
۱۷۲	بررسی کلمه «مین»
۱۷۳	«حرف نون»
۱۷۳	«ند»
۱۷۴	بررسی کلمه «ند»
۱۷۷	بررسی کلمه «نسل»
۱۷۸	«نسی»
۱۷۹	بررسی کلمه «نسی»
۱۸۰	«ناس»
۱۸۰	بررسی کلمه «ناس»
۱۸۲	«وراء»
۱۸۳	بررسی کلمه «وراء»
۱۸۳	«أَوْزَعُ»
۱۸۴	بررسی کلمه «اوزع»
۱۸۶	«وصی»
۱۸۶	بررسی کلمه «وصی»
۱۸۷	«مولی»
۱۸۷	بررسی کلمه «مولی»
۱۸۹	حرف هاء
۱۸۹	«هَجْدٌ» و «هَاجِدٌ»
۱۹۰	«هل»

۱۹۱	 بررسی کلمه «هل»
۱۹۲	 «هوی»
۱۹۲	 بررسی کلمه «هوی»
۱۹۵	 فهرست کلمات اضداد در قرآن کریم
۱۹۷	 کتابنامه

پیشگفتار

پژوهشگران در طول تاریخ اسلام از زوایای گوناگون به مطالعه و بررسی قرآن کریم پرداخته‌اند؛ گروهی از جهت الفاظ و برخی محتوا و مفاهیم. مفردات و کلمات غریب القرآن، یکی از بحث‌های مهم علوم قرآنی است که در فهم و تفسیر دقیق آیات قرآن کریم اهمیت دارد و تحقیق در معانی آن، نشان‌دهنده اعجاز این صحیفه آسمانی است. علما به این رشته، توجه خاصی مبذول داشته و تألیفات جداگانه‌ای نگاشته‌اند. پیامبر (ص) می‌فرماید: «اعربوا القرآن و التمسوا غرائب»^۱ معانی قرآن را آشکار کنید و غرائبش را جستجو نمایید.

فهم معانی دقیق واژه‌های قرآن، اولین مرحله در تدبیر آیات قرآن است؛ واژه‌ها، مجرای کاوش و تدبر و دریچه ورود به حوزه ملکوتی قرآن هستند. شناخت این فن از مهم‌ترین کلیدهای فهم قرآن و شروط مفسر است.

از آنجایی که زبان و لغت پیوسته به مرور زمان و به واسطه آمیزش با فرهنگ‌های دیگر دستخوش تحول بوده، واژه‌ها معانی تازه‌ای به خود می‌گیرند لذا برای کشف مراد خداوند، نیازمند به فهم ریشه لغوی، معنای حقیقی و موارد استعمال آن در صدر اسلام هستیم. بخشی از واژه‌های قرآن، کلماتی هستند که معانی متعددی دارند که به «الفاظ مشترک» معروفند.

^۱ شهید ثانی، زین الدین بن علی، منیه المرید، تحقیق: رضا مختاری، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ق، ص

گاهی این معانی در مقابل هم قرار دارند و متضاد هستند مانند کلمه «ظن» که به معنای «یقین و شک» هر دو در قرآن کریم به کار رفته؛ یا کلمه «مسجور» که به معنای «مملوء و خالی» آمده که تصور هر دو معنا صحیح است. در اینگونه کلمات، تعیین یک معنا از معانی مختلف احتیاج به دقت دارد.

از جمله عواملی که باعث غرابت معنای بعضی از واژه‌های قرآن کریم می‌شود وجود کلمات اضداد است برخی از علماء این الفاظ را در کتاب‌های غریب القرآن تحت عنوان وجوه و نظائر قرآن یا به طور مستقل و جداگانه بررسی کردند. سیوطی ضمن تألیف کتاب «معترك الأقران فی مشترك القرآن» در کتاب «الإتقان» باب مستقلی را به موضوع وجوه و نظائر قرآن اختصاص داده است.

با مراجعه به پیشینه و تاریخ نگارش کتاب‌های لغت، بیش از سی کتاب مستقل درباره «اضداد» نوشته شده است. که مهم‌ترین آن، کتاب اضداد ابن انباری است. کتاب اضداد ابن انباری با استشهاد به آیات قرآن کریم و اشعار شعراء نزدیک به (۴۰۰ چهارصد) کلمه را تشریح نموده است. این کتاب جامع همه تألیفات قدما در باب اضداد بوده و به لحاظ احاطه علمی ابن انباری به رشته‌های مختلف علوم قرآنی بسیار اهمیت دارد.

ازهری در کتاب «التهذیب» درباره ابن انباری می‌گوید: «او در عصر خود یکه تاز علوم بود و در شناخت معانی و اعراب و مشکل قرآن از علماء عصر خود ممتاز بود. و برای او تألیفات نیکو و بلندی در علوم قرآن است. و من تاکنون نشنیدم کسی در عرصه علوم قرآن جایگزین او شود.»^۱

کشف این منابع پرمحتوا ما را بر آن داشت، بررسی این واژه‌ها را محور مطالعات خود قرار دهیم و در این اثر به «بررسی کلمات اضداد در قرآن کریم» پرداختیم.

سعی نویسنده در این اثر بر این بوده که تمام کلمات به کار رفته در آیات قرآن را که در کتب اضداد به آنها اشاره نمودند مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد و از هیچ یک

صرف نظر نکند. با توجه به بحث‌های نظری که در مقدمه به آن پرداخته خواهد شد و بررسی‌هایی که عملاً در ارتباط با کاربرد کلمات اضداد در قرآن کریم انجام شده است، بسیاری از این کلمات برخلاف اعتقاد نویسندگان کتب اضداد از شمول بحث اضداد خارج و قابل توجیه می‌باشند که می‌توان این کلمات را به ۵ دسته تقسیم کرد:

الف) کلماتی که تحت تأثیر عوامل صرفی دارای دو معنای متقابل می‌باشند، مانند این، تحنّث، تهجّد.

ب) کلماتی که برحسب اختلاف در مصادر و یا وجوه اشتراک در اشتقاق دو کلمه دارای معنای متقابل هستند مانند: اردی (ردأ- ردی) و صار (صور- صیر).

ج) کلماتی که به‌نصّ قائلین به اضداد در معنای متقابل خود استعمال شده‌اند، در حالی که خدشه‌پذیر می‌باشند، مانند: بعد، بعض، کل، فوق، دون.

د) کلماتی که هر دو معنای متقابل متلازم یکدیگرند و متضامناً هر دو معنا را به همراه دارند، به طوری که با تباين یک معنا معنای ضدّ آن هم به ذهن خطور می‌کند، مانند: رجاء- قرء.

ر) کلماتی که به لحاظ وجود یک اصل واحد، بین دو معنای متضاد آنها قدر جامع و وجه مشترک واحدی وجود دارد که به هر دو معنا دلالت می‌کند. مانند ظنّ- صریم. از این رو، گروهی از ادباء به شدت وقوع اضداد را انکار کرده‌اند، ولی در هر صورت نمی‌توان کلماتی را که دلالت آنها بر معنای متضاد قابل تأویل نیست و یا هنوز جهات آن به علت تداخل و تطور لغات در طول زمان بر ما پوشیده است کنار گذاشت و نادیده پنداشت، ناگزیر باید مسئله اضداد در کلام عرب و قرآن کریم را پذیرفت.

شایان ذکر است، استعمال اینگونه کلمات نه تنها نشانه ضعف و نقصان نیست بلکه یکی از امتیازات زبان عربی است، حال ممکن است عرب از روی اضطرار عامیانه به جهت اینکه الفاظ محدود و معانی نامحدود و یا به اقتضای کلام و تسهیل در کار تفهیم و حفظ بلاغت از کلمات اضداد استفاده نماید، و یا اینکه ممکن است به طور

ناخواسته و ناخودآگاه در اثر تداخل لغات به تدریج این کلمات در بین عرب رایج و مورد استفاده قرار گرفته است.

تقریباً در مورد چهل کلمه از مجموع کلماتی که مورد بررسی قرار گرفت لغت نویسان قرآن کریم و بعضی از مفسرین در آثار خود به وجود دو معنای متضاد تصریح کردند که از مصادیق بارز و روشن آن می توان به کلمات زیر اشاره کرد:

(بیع، شری، خبا، اخفاء، اسر، ظن، رجاء، مسجور، صار ظهري، عزز - عسعس، غلو، عاصم، قرء، قسط، وراء، تهجد، مولی، هل - ان)

مسلماً هیچ گوینده‌ای در کلام خود از یک لفظ دو معنی مخالف اراده نمی کند. به عبارت دیگر، هر چه اضداد در لغت دو معنی متضاد دارند. ولی در کلام گوینده مفید یک معنی می باشند. که می توان با توجه به قبل و بعد جمله و قرائن لفظیه و حالیه از سیاق و لحن کلام معنی و مقصود متکلم را کشف کرد.

دقت در معانی و موارد استعمال اضداد در قرآن کریم نشان می دهد که:

الف) بعضی از این کلمات در قرآن کریم به هر دو معنی متضاد استعمال شدند. مانند ظن (شک و یقین) قسط (عدل و جور) رجاء (ترس و امید).

ب) بعضی از این کلمات در قرآن کریم فقط به یکی از دو معنی متضاد استعمال شدند. مانند عزز (یاری کرد - تنبیه کرد) که در قرآن کریم فقط به معنی یاری و کمک کردن استعمال شده است.

ج) در بعضی از کلمات تصور هر دو معنی امکان پذیر است و به آسانی نمی توان یکی از دو معنا را ترجیح داد و آیه را معنا کرد. مانند عسعس (رو کردن - پشت کردن) در آیه شریفه و اللیل اذا عسعس (قسم به شب وقتی که رو کند و یا پشت کند). پس از گذشت چند سال از نگارش این پایان نامه مطلع شدم هم زمان با دفاع این رساله در دانشکده اصول الدین قم در سال ۱۳۷۸ هـ ش کتاب دیگری تحت عنوان «الأضداد فی القرآن بین النظرية والتطبيق» درباره موضوع کلمات اضداد در قرآن توسط محمد نورالدین المنجد به زبان عربی در سوریه تألیف و به چاپ رسیده است که با پایان نامه

حقیر وجوه مشترک فراوانی دارد. اکنون که به لطف خدا قصد انتشار این اثر را دارم با تمام کوششی که در نگارش این تحقیق به کار رفته و به بیش از پنجاه کتاب مرجع مراجعه شده است ولی معترفم که این نوشته، در حقیقت سها را نزد ستارگان روشن بردن و کهریا را برابر طلا داشتن و درمنه را در کنار سوری و سنبل کاشتن است و با کلافی به صف خریداران یوسف پیوستن است. بقول ظهیر فاریابی:

کسی که قطره شبنم به پیش ابر برد
چو خاک باشد بنیاد سعی او بر باد
ز آن که قرآن نریم:
نه آن دریاست که او را ساحلی است
لیکن،
آب دریا را اگر نتوان کشید
هم بقدر تشنگی باید چشید
(مالا پدرک کله لا یتوک کله)

با همه نقائص امید آن دارم که حضرات حق تعالی این بضاعت مزجات را بپذیرد و خوانندگان گرامی خطاهای ما را باز گویند تا به تدریج اثری ناقص به سوی کمال گراید.
«يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَّا الضُّرَّ وَجِئْنَا بِبِضَاعٍ مُزَجَّاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ...» (یوسف، ۸۸)^۱
در پایان به روح بلند اساتید بزرگوارم مرحوم علامه سید مرتضی عسگری ریاست فقید دانشکده اصول الدین و مرحوم آیت الله شیخ مهدی قاضی خرم آبادی ریاست فقید دانشگاه قم درود می فرستم و ادای احترام می کنم و از استاد کرانقر - حوزه و دانشگاه دانشمند مکرم جناب دکتر احمد بهشتی که راهنمایی این تحقیق را به عهده گرفتند و بنده را تشویق نمودند تشکر می کنم.

محمد علی اسدتاش - تابستان ۹۶

۱. «گفتند ای عزیز، به ما و خانواده ما آسیب رسیده است و سرمایه ای ناچیز آوردیم بنابراین پیمانه ما را تمام بده و بر ما تصدق کن که خدا صدقه دهندگان را پاداش می دهد».